

The background is a rich, detailed painting of a tropical landscape. In the foreground, a large, dark tree trunk is on the left. Various animals are depicted: a lion and a lioness on the right, a zebra and a gazelle in the middle ground, and a variety of birds, including colorful parrots, perched on branches and flying in the sky. The scene is set in a lush, green environment with a river or lake in the distance, surrounded by dense foliage and mountains under a bright sky.

HET WARE
paradijs

OP HET SPOOR
VAN EEN VERGETEN
ONTDEKKING

TOM BUIJTENDORP

Het ware paradijs

HET WARE
paradijs

OP HET SPOOR
VAN EEN VERGETEN
ONTDEKKING

TOM BUIJTENDORP

Uitgeverij Omniboek

Van Tom Buijtendorp verscheen eerder bij Uitgeverij Omniboek:

Het jaar 117. Sporen van Trajanus en Hadrianus in de Lage Landen
(2017, ISBN 9789401910682)

Caesar in de Lage Landen. De Gallische Oorlog langs Rijn en Maas
(2018, ISBN 9789401913898)

Uitgeverij Omniboek
Postbus 13288, 3507 LG Utrecht
www.omniboek.nl

Copyright © 2019, Uitgeverij Omniboek

Omslagontwerp en vormgeving binnenwerk Studio Mol
Omslagbeeld schilderij van Johann Wenzel Peter, *Adam en Eva in de Tuin van Eden*; Musei Vaticani, Vaticaanstad. Alamy.
ISBN 9789401915601
ISBN e-book 9789401915618
NUR 683

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden op copyright van fotomateriaal te achterhalen. Zij die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op deze rechten, kunnen zich tot de uitgever wenden.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

Uitgeverij Omniboek vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van het papieren boek van deze titel is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

INHOUD

Inleiding	7
1. Naar de ceders van het paradijs	17
2. Naar de poort van het paradijs op aarde	37
3. Naar de oudste kaart van het Heilige Land	61
4. Het paradijs in het Beloofde Land	73
5. De Tuin van Eden in de Dode Zeerollen	81
6. Terug langs het spoor van Mozes	97
7. Het spoor van Mozes in Egypte	117
8. Het paradijs als plaats van het goede leven	131
9. Verhalen uit Mesopotamië	155
10. Oeroude zoektochten naar het paradijs	181
11. De ware paradijsrivier	211
12. In het voetspoor van de uitgestorven lopers	241
13. De uittocht van de uitgestorven lopers	255
14. Een verfrissend westers perspectief	265
15. De verspreiding vanuit de Tuin van Eden	279
16. Naar het ware paradijs	303
Epiloog	321
Bijlage: Een geactualiseerd paradijsverhaal	332
Plaatsnamenregister voor op reis	335
Illustratieverantwoording met collectieverhaal	337
Dankwoord	342
Literatuur	344
Noten	355

INLEIDING

De jonge soldaat richtte vlak voor mijn ogen zijn geweer op de man die uit de onrustige menigte op hem af liep. De nerveuze beweging met het wapen en zijn strakke gezicht waren tekenend voor de gespannen sfeer in de stad. Zo dicht bij het paradijs, en toch was elk paradijsgevoel in één klap bij me weg. Op een broeierige avond door nerveuze soldaten uit de bus gehaald, en als enige buitenlander agressief toegesproken over mijn reisbestemming en documenten die ik niet kon tonen. En dat in een land met een regime dat regelmatig mensen martelde. Het was een van de ongemakkelijke ervaringen op mijn speurtocht naar het ware paradijs. Gelukkig waren er ook mooie ervaringen, paradijselijke objecten en spirituele ontmoetingen met diepgaande emoties.

De reis voerde langs plaatsen die volgens bepaalde tradities worden geassocieerd met de Tuin van Eden, het paradijs uit Genesis, het begin van de Bijbel. Gezien de instabiele politieke omstandigheden in veel van de landen die ik aandeed, laat ik de mensen die ik onderweg ontmoette in dit verslag anoniem. Bewust deel ik ook de wat ongemakkelijke momenten, om duidelijk te maken dat niet alle plaatsen even comfortabel zijn. Maar voor wie zelf op verkenning wil, blijft er genoeg over om te bekijken (zie plaatsnamenregister). Uiteraard is het ook goed mogelijk om alleen lezend de reis te volgen.

Ik wil zo de breed geïnteresseerde lezer meenemen op mijn tocht door verre landen, op zoek naar het ware paradijs, een lang vergeten locatie, en tevens een inspirerend ideaal. Het is een reisverslag los van een specifieke religie en vraagt van de lezer geen kennis vooraf van archeologie of de Bijbel. Genesis is een religieuze tekst voor de zogeheten abrahamitische religies, die zo genoemd zijn naar hun gezamenlijke

aartsvader Abraham: in volgorde van ontstaan het jodendom, christendom en de islam, bij elkaar het geloof van ongeveer de helft van de wereldbevolking. Hoewel ik die tekst benader als een door mensen geschreven verhaal, wordt daarmee een eventuele religieuze betekenis niet uitgesloten. De meeste theologen onderkennen inmiddels dat de tekst door mensen is geschreven en bewerkt, maar veronderstellen dat de schrijvers door God werden gedreven. Een van de bevindingen van mijn reis is dat het vanuit zowel religieus als niet-religieus gezichtspunt interessant is meer te weten te komen over de locatie en idealen die in dit oeroude paradijsverhaal doorklinken.

Of God wel of geen rol heeft gespeeld bij de totstandkoming van de tekst, wil ik op deze reis bewust in het midden laten. Terwijl over de inspiratiebron van het verhaal te twisten valt, richt ik me tijdens deze reis op het verbindende idee dat onze voorouders met het paradijsverhaal een blijvende wijsheid hebben nagelaten, een oerwijsheid die kan helpen onszelf en de toekomst beter te begrijpen. Zonder een bewijs te leveren, biedt de reis een reeks nieuwe aanwijzingen dat het verhaal herinneringen bevat aan daadwerkelijke gebeurtenissen, die zijn gebruikt als ingrediënt voor een beeldend paradijsverhaal. De speurtocht naar het ware paradijs betreft daarmee niet alleen de ware ligging, maar eveneens de reis die het verhaal zelf heeft gemaakt en de betekenis die het kreeg. Het ziet ernaar uit dat tijdens die reis elementen zijn toegevoegd over bijvoorbeeld de relatie tussen man en vrouw. Dat werkt door in het heden, mede omdat het eindresultaat voor de helft van de wereldbevolking een richtinggevende religieuze tekst is.

Mijn zoektocht begon met een losse gedachte die al reizend steeds meer vorm kreeg toen een aantal puzzelstukjes in elkaar begon te vallen. Het idee is dat het paradijsverhaal in elk geval duizenden jaren oud is en daarom weleens een herinnering zou kunnen bevatten aan onze bakermat. De beschrijving van het paradijs zou via een aanvankelijk mondelinge traditie iets kunnen vertellen over de plaats waar de mensheid begon. Daarbij kwam ik verhalen tegen die aangeven dat men al meer dan drieduizend jaar geleden op basis van informatie van voorouders op zoek is gegaan naar de plaats van oorsprong – en die mogelijk ook gevonden heeft. Elementen uit die vergeten oude ontdekking kunnen aan het paradijsverhaal zijn toegevoegd. Dat zou kunnen verklaren waarom de ligging van het paradijs met de nodige details wordt om-

schreven, terwijl je zou verwachten dat dergelijke informatie in een oeroude mondelinge overlevering verloren zou zijn gegaan. De overeenkomst met recente wetenschappelijke inzichten in de ligging van onze bakermat is opvallend.

Het zit diep in de mens om te willen weten waar we vandaan komen, wat de reis op zich al boeiend maakt. Dat werd voor mij heel persoonlijk toen in 2010 een DNA-test mijn 'wortels' tienduizenden jaren terug in de tijd zichtbaar maakte, wat me meer raakte dan ik vooraf had gedacht. Ik bleek sporen van het oerverleden in me te dragen, en dat geldt voor iedereen. Het antwoord op mijn zoektocht is deels in mijn eigen lichaam bewaard. Uit de combinatie van honderdduizenden van dit soort DNA-metingen hebben wetenschappers inmiddels kunnen vaststellen dat we allen afstammen van dezelfde 'genetische Adam', één man die lang geleden ergens op aarde rondgelopen moet hebben. De relatie tussen Adam en Eva is, naar zal blijken, iets complexer, maar het paradijsverhaal bleek toch een meesterlijk vereenvoudigde weergave van de essentie van ons ontstaan. We herbergen directe sporen daarvan alsof we ieder nog via een flinterdunne draad met het oude paradijs verbonden zijn, een onzichtbaar web dat over de aarde ligt. Alleen dat besef al maakte, los van enig geloof, mijn reis tot iets bijzonders: het idee onderdeel te zijn van een duizenden jaren oude keten, een vorm van onsterfelijkheid. Het gaf me extra energie om de soms moeizame speurtocht naar de oorsprong van het paradijsverhaal, en daarmee onze eigen oorsprong, voort te zetten.

Het door het oude aardse paradijs geïnspireerde hemelse paradijs is eveneens een belangrijk thema op deze reis. Ook daar blijken er raakvlakken te zijn tussen het religieuze en niet-religieuze gezichtspunt. Zo is er het onderzoek naar mensen die op het randje van de dood hebben gestaan en dat konden navertellen, vaak beschreven als een moment van diep geluk, maar soms ook als een duistere hel. Dat levert beelden op die sterk doen denken aan elementen van het eindoordeel en het hemelse paradijs zoals ik die onderweg in oude afbeeldingen en teksten tegenkwam. Sommige wetenschappers wijzen erop dat bijvoorbeeld bepaalde stoffen die vrijkomen bij dodelijke verwondingen of de stress van doodsangst, kunnen verklaren waarom we dergelijke beelden te zien krijgen. Daarbij lijkt ons geweten bij te dragen aan de positieve of negatieve inkleuring. En de ervaring is vaak tijdloos. Verhalen van mensen met een bijna-doodervaring, kunnen zo hebben bijgedragen

aan de oude beelden van een eeuwig leven na de dood. Gelovigen zullen het daarentegen toeschrijven aan het daadwerkelijk toetreden tot het hemelse paradijs. In beide gevallen zeggen de oude beschrijvingen iets over wat we waarschijnlijk ooit zelf zullen ervaren.

Zoals vaker is ook in dit geval de reis minstens zo belangrijk als de bestemming. Al reizend krijgt de betekenis en vergaande invloed van het paradijsverhaal meer diepgang. Dat het paradijs van Genesis voor de helft van de wereldbevolking een religieuze betekenis heeft, verklaart waarom het als ongerepte natuur een wereldwijd bekend plaatje is geworden met kleurige afbeeldingen, zoals bijvoorbeeld de afbeelding op het omslag van dit boek. Door die brede bekendheid kon het paradijs een icoon worden voor de ongerepte natuur en de toenemende aandacht voor het behoud van de aarde. Daarmee heeft het paradijs een religie overstijgende betekenis gekregen.

Calvijn wees in 1554 op het ‘rentmeesterschap’, het zorgzame beheer dat de mens volgens het paradijsverhaal in de begintijd over dieren en planten kreeg. Het is voor bepaalde christelijke partijen nog steeds reden om zwaar in te zetten op natuurbehoud en duurzaamheid. Het paradijs werd ook buiten de abrahamitische religies een natuurlijk ideaalbeeld. De Franse filosoof Rousseau gebruikte in de achttiende eeuw – los van religie – het paradijs als beeld van een verloren eerste ideale levensfase van de mensheid. Alleen bepaalde natuurvolken leefden volgens hem nog zo paradijselijk. Het ‘terug naar de natuur’ werd een ideaal. Dat werkte vooral in de negentiende eeuw door in de romantiek, waarin het leven in de natuur werd verheerlijkt in reactie op de opkomende rationalisatie en industrialisatie. Het groene ongerepte paradijs vormt onverminderd een krachtig universeel beeld. En het paradijsverhaal laat zich lezen als een oerwijsheid uit een tijd waarin alles nog simpeler leek, waardoor het wezen van ons bestaan misschien beter viel te bevatten. Het toont in simpele beelden onder meer wie we zijn, wat de natuur voor ons betekent en waarom we sterven. Daarmee is het een oerverhaal dat ver over de geloofsgrenzen heen miljarden mensen raakt.

Belangrijke drijfveer voor mijn zoektocht was een persoonlijke fascinatie met oude, vergeten en verdwenen historische plaatsen, de cold cases van de archeologie waar de hoop op een oplossing was vervlogen. Het begon decennia terug in eigen land met de Romeinse stad Forum

Hadriani, de eerste door keizer Hadrianus gestichte stad tijdens een cruciale fase van het Romeinse Rijk. Lang geleden waren er wat inscripties en raadselachtige opgegraven resten bij Den Haag gevonden. Decennia van speurwerk in meer dan anderhalve eeuw oude opgravingsverslagen leverden stap voor stap een beeld van de Romeinse stad op. Resultaat waren onder meer reconstructies van de woonhuizen in het archeologische park Archeon, een proefschrift, en een nominatie als UNESCO-werelderfgoed. Op vergelijkbare wijze ging ik voor een ander boek op zoek naar de vergeten slagvelden van Caesar in de Lage Landen, en raakte ik in de ban van de mythische Brittenburg, een ruïne die eeuwen geleden bij Katwijk in zee is verdrongen. Aan de hand van eeuwenoude documenten en kaarten plus maritiem onderzoek lukte het ook daar een veel scherper beeld te publiceren van wat een belangrijke hoeksteen van het Romeinse Rijk bleek te zijn.¹

De speurtocht naar het ware paradijs was met de religieuze component van een geheel andere orde, en vanwege de vele betrokken culturen en beschavingen vele malen complexer. Daarom is het in dit geval gebeven bij een reisverslag dat terreinen raakt waarop andere onderzoekers vele malen deskundiger zijn. Mijn rol is daarom meer die van de geïnteresseerde reiziger die zich met al zijn beperkingen verwondert en reisimpressies deelt. Daarbij is het met mijn achtergrond onvermijdelijk dat ik zaken met een bevooroordeelde westerse bril bekijk. Daarover schreef Said in 1978 zijn invloedrijke boek *Oriëntalism*, met herdrukken tot zijn dood in 2003. Hij waarschuwt voor de neiging het 'Oosten' ten opzichte van het 'Westen' te beschrijven met eigenschappen zoals het minder vredzaam, minder democratisch en minder goed georganiseerd zijn, geïllustreerd met de nodige clichés. Voor Afrika geldt hetzelfde. Een voorbeeld uit eigen ervaring is de Nederlandse neiging het als 'goed' te beoordelen dat de ander op tijd komt. Het blijkt dat anderen dat juist zien als een bekrompen beperking van mensen die slechts één ding tegelijk kunnen en daarom netjes achter elkaar een planning moeten aflopen, terwijl zijzelf gemakkelijk van taak kunnen wisselen en dus even wat anders gaan doen als iemand te laat is. Me hiervan bewust probeer ik onderweg voor het onbekende open te staan, maar zal mezelf toch herhaaldelijk op vooringenomenheid betrappen. Zolang dat maar duidelijk is, hoeft het een boeiende reis niet in de weg te staan.

Velen gingen mij voor in de zoektocht naar de locatie van het paradijs.² Voor zover bekend begon dat bijna vijfduizend jaar geleden met de Mesopotamische held Gilgamesj, met rond die tijd ook Egyptische pogingen. Later voerden de eerste christenen een fel debat over de vraag of het paradijs uit Genesis wel echt bestaan zou hebben, of puur symbolisch was. De invloedrijke kerkvader Augustinus kwam begin vijfde eeuw na Chr. tot de conclusie dat beide het geval zijn, wat sindsdien door de christelijke kerken breed is overgenomen. Het in Genesis beschreven paradijs bestaat in die visie echt. Maar deze historische werkelijkheid werd in de Bijbel tevens gebruikt om een spirituele boodschap over te brengen en de ware aard van de mens te tonen. Filosoof Alain de Botton heeft erop gewezen dat het paradijsverhaal inderdaad treffend de menselijke beperkingen verbeeldt. Het vormt daarom ook los van religie een inspirerende tekst met wijsheden, die ons toont wie we met al onze beperkingen zijn. In de christelijke kerk werd die menselijke zwakte beschreven als een straf van God voor het in het paradijs plukken van de verboden vrucht, de zogeheten erfzonde. 'Erfzwakte' zou een positievere term zijn: het belangrijke bewustzijn dat we als mens niet perfect zijn en daarom medemens, dier en aarde soms tegen onszelf moeten beschermen.

Sinds kerkvader Augustinus overheerste gedurende bijna duizend jaar het beeld dat het aardse paradijs van Adam en Eva zich op een onbereikbare plek heel ver weg bevond. Het zou hoog in de bergen liggen, buiten bereik van de latere zondvloed die volgens Genesis in de tijd van Noach grote delen van de aarde overspoeld had. Daarbij wordt de oorspronkelijk Hebreeuwse tekst van Genesis doorgaans zo vertaald dat het paradijs in het 'oosten' ligt. In Europa toonden wereldkaarten tot in de late middeleeuwen het oosten boven. In de in die tijd bekende wereld was dat Azië, inclusief India. Vaak verschijnt de Tuin van Eden dan ook in het bovenste puntje daarvan. Dat beeld van een ver Aziatisch paradijs hield lang stand. Toen Columbus in 1498 bij een grote rivierdelta in Venezuela aankwam, dacht hij ver weg in Azië te zijn. Getuige een dagboek aantekening meende de ontdekkingsreiziger oprecht dat hij de uit het paradijs stromende rivier voor zich zag. Pas later werd duidelijk dat hij in Amerika was geweest.

Met dit soort ontdekkingen raakten de lege plekken op de wereldkaart snel opgevuld, maar kwam in Azië geen paradijs tevoorschijn. Begin zestiende eeuw bracht Luther daarom de sindsdien veel gehoorde

verklaring naar voren dat als straf voor de aanhoudende menselijke zonden het paradijs en de paradijsrivieren waren verwoest tijdens de zondvloed. In die visie had het paradijs wel bestaan, maar was verloren gegaan. Calvijn voegde daar de nog steeds overheersende gedachte aan toe dat het verdwenen paradijs niet in Azië had gelegen. Hij kwam uit op Mesopotamië, het oeroude Tweestromenland tussen de Tigris en de Eufraat bij het latere Babylonië in en rond het huidige Irak. Tigris en Eufraat zijn namelijk volgens de veelgebruikte vertaling van Genesis de namen van twee van de vier paradijsrivieren. De andere twee leken lastiger te traceren vanwege hun onherkenbare namen Pison en Gihon. Nog steeds is de gangbare gedachte dat als het paradijs bestaan heeft, het ergens in die regio gelegen moet hebben.

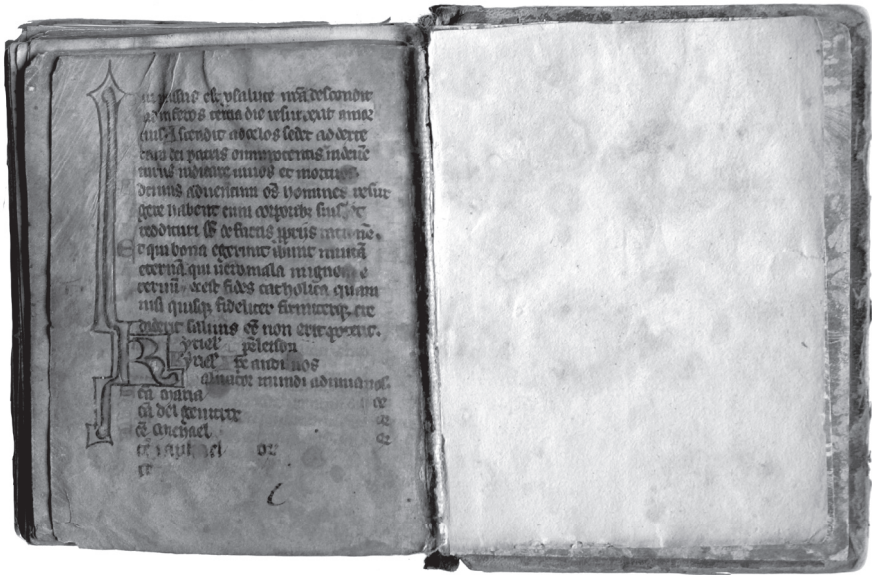
Sommigen dachten aan Oost-Turkije, omdat daar in de buurt de bronnen van de Eufraat en Tigris liggen. Anderen zochten zuidelijker, in onder meer de omgeving van Damascus en nog verderop in het hart van Mesopotamië. Ook kwam het Heilige Land met onder meer Jeruzalem in beeld, en iets noordelijker Libanon, dat al in de Bijbel met paradijsbomen in verband werd gebracht. Laat in de negentiende eeuw kreeg de zoektocht in het Midden-Oosten een extra impuls toen bleek dat delen van Genesis herkenbaar waren in voor het eerst ontcijferde spijkerschriftteksten uit het Mesopotamische en het daaropvolgende Babylonische Rijk. Dat bracht de hoop dat archeologen resten van het verdwenen paradijs konden terugvinden. Ook de afgelopen decennia nog zijn in deze regio de nodige locaties gesuggereerd, maar dat heeft geen breedgedragen oplossing opgeleverd.³

Ik besloot daarom mede gebruik te maken van de speurtochten die door Gilgamesj en anderen al in de oudheid zijn gedaan. Mijn gedachte was dat er in hun tijd mogelijk nog daadwerkelijke herinneringen bestonden aan de oude bakermat, afkomstig van ‘voorouders’ zoals een van de bronnen het aangeeft. Als ze die plaats inderdaad terugvonden, kunnen de expedities aanvullende geografische details van het paradijs hebben opgeleverd die later aan het paradijsverhaal zijn toegevoegd. Dat de expedities plaatsvonden in een tijd waarin het schrift inmiddels was uitgevonden, kan verklaren waarom in het paradijsverhaal vrij veel gegevens over de omgeving zijn overgeleverd. Terwijl Genesis in de tegenwoordige tijd aangeeft dat er in Eden een rivier ontspringt ‘die de tuin bevoeit’, staan de passages over Adam en Eva in de verleden tijd. Dat wekt de indruk dat in de tijd dat de tekst werd geschreven, de pa-

radijsrivieren nog bestonden en bekend waren, terwijl de herinnering aan Adam en Eva toen al heel oud was. Om de mogelijkheid van dit soort latere aanvullingen beter te begrijpen, zal ik tijdens de reis hier en daar stilstaan bij de ontstaansgeschiedenis van de tekst van Genesis en de ontwikkeling van het eerste schrift. Fragmenten van onder meer de Dode Zeerollen brengen me dicht bij de bron en tonen hoe de verloren gegane versie van het paradijsverhaal eruit gezien kan hebben.

Het werd een zoektocht in fasen, met tussendoor terug in Nederland ruimte voor reflectie. Een grotendeels ongepubliceerde particuliere Nederlandse collectie, waarvan in dit boek vele afbeeldingen zijn opgenomen, hielp me om het verleden op dat soort momenten letterlijk vast te houden. De afbeeldingen vormen bovendien een mooie nieuwe illustratie, met bijvoorbeeld een ruim vijfduizend jaar oude afbeelding die aangeeft hoe de toren van Babel eruit gezien kan hebben. Ook zijn er voorbeelden van het alleroudste schrift die zichtbaar maken hoe bepaalde elementen van Genesis al zeer vroeg vastgelegd kunnen zijn, waaronder het paradijsverhaal. Dat geldt eveneens voor de duizenden jaren oude paradijselijke afbeeldingen van onder meer een man en vrouw bij een boom, de slang met de vrucht en een scherf met Adam erop. Indien niet anders vermeld, komen de in dit boek afgebeelde voorwerpen uit deze ongepubliceerde particuliere Nederlandse collectie. Die is ontstaan via vooral aankopen uit oudere verzamelingen met vaak een interessante achtergrond, zoals kort beschreven in de bijlage.

Nederland was sowieso een goed basiskamp voor de expeditie, omdat in de vrijdenkende Lage Landen de ontstaansgeschiedenis van de Bijbel al vroeg veel aandacht kreeg, de zogeheten Bijbelkritiek. Die complexe materie is geen onderdeel van de reis, maar het is goed te weten dat veel Bijbelwetenschappers aannemen dat teksten zoals Genesis in fasen zijn ontstaan, met hier als illustratie enkele voorbeelden van de ontwikkeling in denken. Als belangrijke mijlpaal werden in de dertiende eeuw in steden als Brugge, Gent en Utrecht voor het eerst op grote schaal psalmboeken geproduceerd. Het waren publiëksboeken die deze belangrijke Bijbeltekst als eerste buiten de kerk om voor een breder publiek toegankelijk maakten (afb. I).⁴ Vanaf circa 1500 had het noordelijke protestantisme toenemende kritiek op de wijze waarop de katholieke versie van de Bijbel tot stand was gekomen. Erasmus publiceerde in 1516 een kritische nieuwe vertaling van het Nieuwe

I. In de Lage Landen werd al vroeg kritisch naar Bijbelteksten gekeken, waarvan delen in de dertiende eeuw in publieksboeken beschikbaar kwamen zoals dit particuliere psalmboek, gemaakt in Brugge. Op de laatste bladzijde eindigt halverwege de geloofsbelijdenis van Athanasius met 'dit is het algemeen geloof' (*Haec est fides catholica*).

Testament. Ook was er volop aandacht voor oudere Bijbelteksten, in het bijzonder het begin van de Bijbel inclusief het paradijsverhaal. De humanist Andreas Maes concludeerde rond 1570 dat de eerste vijf Bijbelboeken die traditioneel aan Mozes werden toegeschreven, vanwege onderlinge tegenstrijdigheden deels door mensen bewerkt waren, en gaf daarvoor correcties aan. Volgens hem was de Bijbel er niet minder goddelijk om, aangezien de bewerkers naar zijn mening evengoed door God waren bewogen.⁵

De uit Leiden afkomstige Isaac Vossius concludeerde in 1659 dat er, gezien de verschillen in de Hebreeuwse en Griekse versies van Genesis, een ouder origineel geweest moest zijn dat verloren was gegaan. Spinoza publiceerde in 1670 zijn voor die tijd zeer schokkende opvatting dat Genesis en de rest van de Bijbel als geheel een door mensen geschreven document was.⁶ Het was het startsein voor een nog steeds breed gevoerde discussie over het moment waarop delen van de Bijbel zijn geschreven, en door wie. Toonaangevend werd de zogeheten 'documentaire hypothese'. Die stelt dat de aan Mozes toegeschreven eerste vijf boeken

van de Bijbel in werkelijkheid uit vier verschillende documenten komen, die in de vijfde of vierde eeuw voor Chr. bij elkaar zijn gebracht door één redacteur. Dat is zo'n duizend jaar later dan de tijd waarin Mozes volgens de Bijbel geleefd zou moeten hebben. Belangrijkste basis is nog steeds de in 1878 gepubliceerde 'Graf Kuenen-Wellhausenthesen', mede genoemd naar de Nederlandse oudtestamenticus Abraham Kuenen.⁷ Deze hypothese bood onder meer een mogelijke verklaring waarom Genesis twee deels tegenstrijdige versies van het scheppingsverhaal bevat, en ook twee varianten van het vloedverhaal. Sinds circa 1975 zijn vooral door Europese onderzoekers de nodige aanpassingen op deze theorie voorgesteld waarover het laatste woord nog niet is gesproken.⁸ Bijproduct van de reis is zodoende een nauwelijks bekend stukje Nederlandse wetenschapshistorie, dat onderweg hier en daar geïllustreerd zal worden met de vermelding van Nederlands onderzoek, ook in aangrenzende vakgebieden zoals de archeologie en primatologie, de bestudering van apen en halfapen.

Naar aanleiding van de lancering van het boek zijn veel afgebeelde oudheden en manuscripten voor het eerst tijdelijk tentoongesteld in Museumpark Oriëntalis bij Nijmegen, een plaats van interreligieuze verbinding. Het is een passende plek om aan de hand van het getoonde materiaal terug te kijken op de zoektocht naar een oeroud verhaal dat ons wereldwijd kan verbinden. Een verhaal over ons verleden, heden en – naar zal blijken – toekomst. Een verhaal dat helpt begrijpen wat ongeveer de helft van de wereldbevolking beweegt, nog meer mensen inspireert, en verbeeldt waar we vandaan komen en wat ons te doen staat. Het verhaal van het ware paradijs, een vergeten ontdekking en een mogelijk toekomstige verre reis van de mensheid.

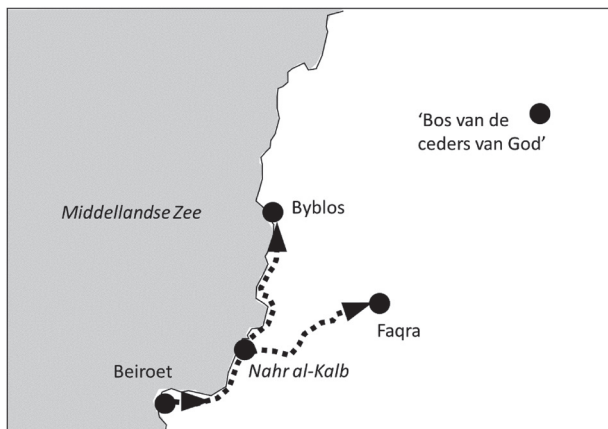
Zaandam, 12 maart 2019

1 NAAR DE CEDERS VAN HET PARADIJS

Het paradijs bij de Libanese ceders

De paradijselijke ligging is fraai zichtbaar als het vliegtuig de landing inzet op Rafik Hariri International Airport, de enige luchthaven van Libanon. Beiroet is een mooi en spannend beginpunt voor mijn speurtocht naar het ware paradijs. Links ligt de stad op een rotsachtig schiereiland, met ten zuiden van de kust uitnodigend de landings- en startbanen direct langs de Middellandse Zee. Op de achtergrond rijzen tegen de helderblauwe lucht de Libanese bergen op. Beiroet staat er bekend om dat je er in het voorjaar kunt skiën, om een uurtje later in zee pootje te baden. Na de landing lacht de paradijselijke groene cederboom me vanaf de staarten van Libanese vliegtuigen toe.

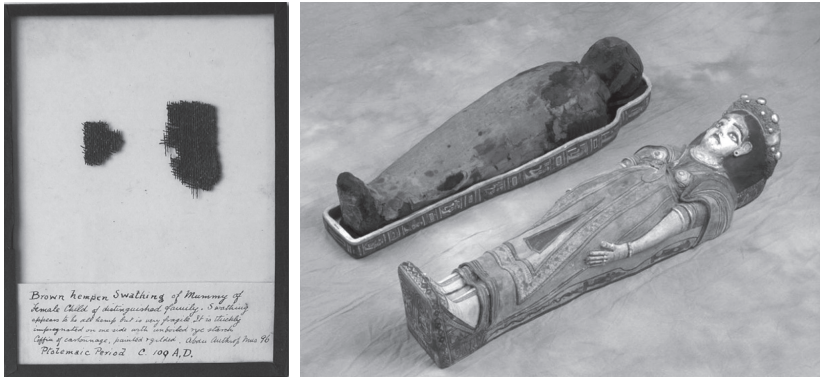
Libanon werd in het verleden al met het paradijs in verband gebracht. Het Bijbelboek Ezechiël beschrijft hoe een uit de regio afkomstige Fenicische koning in het paradijs rondliep. Daarbij zou in Libanon

een reusachtige cederboom hebben gestaan die werd benijd door alle bomen van de Tuin van Eden, het paradijs uit het eerste Bijbelboek Genesis.¹ Het Bijbelboek Jesaja verwijst in een paradijsbeeld naar 'de pracht van de Libanon', de naam van het berggebied van het Libanese cederwoud.² De 'ceders van Libanon' verschijnen regelmatig in de psalmen, onder meer als 'bomen van God' en als de door God 'op de Libanon' geplante bomen.³ Dat doet denken aan de 'bossen van Mardoek', de Babylonische hoofdgod. De Babylonische heerser Nebukadnessar II verwijst in de zesde eeuw voor Chr. naar die bossen in een in Libanon geplaatste tekst. Hij liet uit Libanon, zoals blijkt uit zijn daar gevonden inscripties, cederhout halen voor zijn bouwwerken in Babylon.

De Libanese bergen vormen de kern van het oorspronkelijke verspreidingsgebied van de *Ceder Libani*, de cederboom. Mede dankzij de zoete geur van de hars genoot deze in de oudheid een bijzondere reputatie en werd onder meer gebruikt bij de bouw van heiligdommen. Zo verwerkte de joodse koning Salomo dit cederhout in het eerste joodse heiligdom op de Tempelberg in Jeruzalem. Ruim daarvoor, bijna vijfduizend jaar geleden, zou het cederwoud al het reisdoel zijn geweest van ontdekkingsreiziger Gilgamesj. Hij was de Mesopotamische held van het oudste bekende paradijsverhaal, tevens een van de eerste bewaard gebleven stukken wereldliteratuur. In de oudste versies ligt dat paradijs op een plek waar de zon opkomt. Vanaf circa 2000 voor Chr. wordt concreter naar het cederwoud in het westen van Libanon verwezen.⁴ Op anderhalve maand reizen van het Zuid-Iraakse Uruk kwam Gilgamesj met zijn reisgenoot Enkidu bij 'de berg Libanon' en 'aanschouwden ze de massa der ceders'. Met de strijd daar tegen Humbaba, beschermer van het cederwoud, 'brak de Sirara af van de Libanon'. Daarmee zou het ontstaan van de Libanese Bekavallei verklaard zijn.⁵ In combinatie met de uitzonderlijke kracht van het hout, het altijd groen blijven en de hoge ouderdom van sommige bomen, werd cederhout gebruikt als symbool van het eeuwige leven. Het eeuwige leven hoorde al in de Mesopotamische traditie bij het paradijs. Dat was voor Gilgamesj reden om op zoek te gaan naar het oude paradijs dat in zijn tijd nog zou bestaan.

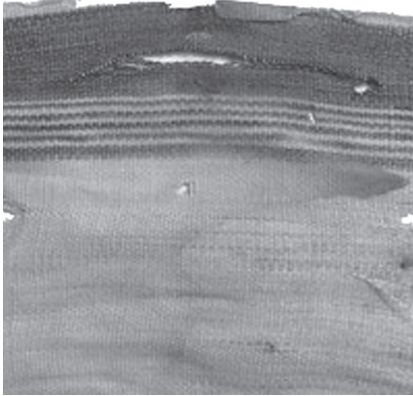
Ongeveer in dezelfde periode als Gilgamesj, in de 27^e eeuw voor Chr., liet de Egyptische farao Snofroe veertig schepen met Libanees cederhout naar Egypte transporteren waar bomen schaars zijn. Het cederhout werd er onder meer gebruikt voor schepen en paleizen. Farao Seti I (1289-1279 voor Chr.) toonde op een reliëf op de tempel van Karnak

1.1 Al vroeg zocht men naar het geheim achter de conservering van mummies. Links twee monsters van de windselen van de mummie van het meisje rechts, gelegen in een fraai gevormde sarcofaag. Het als windsel gebruikte materiaal (hennep) is begin twintigste eeuw onderzocht (mummie rechts in het Marischal Museum Aberdeen).

bij Thebe hoe ceders in Libanon werden geveld.⁶ Wellicht mede vanwege die duurzaamheid werd cederhout door de Egyptenaren geassocieerd met het eeuwige leven. Volgens de Griekse historicus Herodotos en de Romeinse schrijver Plinius spotten ze bij het mummificeren olie van de cederboom in het lichaam. In de late middeleeuwen kwam het idee op dat mummiepoeder geneeskrachtig was en werden opgegraven mummies fijn gemalen voor gebruik als medicijn. Een bijna een eeuw oud monster van de windselen van een mummie van een jong meisje illustreert dat de techniek van het mummificeren tot de verbeelding bleef spreken (afb. 1.1).⁷ In 2003 bleek bij een chemische analyse van andere mummieresten dat inderdaad cederolie in het lichaam was gespoten. Hars van onder meer de ceder werd verder als bindmiddel in de windselen verwerkt, zoals verkleuringen in een mummiewindsel laten zien (afb. 1.2).⁸

De Libanese ceder is nog steeds hét nationale symbool dat het hart van de Libanese vlag vult. Maar Beiroet is tevens een stad waar de religieuze nasleep van het paradijsverhaal diepe sporen heeft getrokken, en nog steeds diepe sporen trekt. Paradijselijke indrukken en onzichtbaar gevaar gaan er hand in hand. Op weinig plaatsen is sterker te beleven hoe een ooit gedeeld paradijsverhaal in zulke scherpe tegenstellingen kan ontaarden.

1.2 Een stuk linnen met blauw gekleurde rand, later hergebruikt voor het bedekken van een mummie, met bruine harsvlekken, die getuigen van het balsemen. Dergelijke blauwe randen komen vooral vanaf 1550 voor Chr. voor.⁹

Met het uitbreken van de Libanese burgeroorlog in 1975 maakte het aardse paradijs plaats voor een hel waar in vijftien jaar een kwart miljoen mensen het leven lieten en een miljoen mensen het land ontvluchtten. Mijn eerste kennismaking met het gebied was de Israëliëse ambassade in Den Haag. Na een Palestijnse aanval waarbij 37 Israëliërs omkwamen, bezette Israël in de nacht van 14 op 15 maart 1978 Zuid-Libanon tot aan de rivier de Litani. Een week later gaf cultureel- en persattaché Kinar in de zwaarbewaakte Israëliëse ambassade in Den Haag een interview aan mij en enkele andere redacteuren van 4 vwo-schoolkrant *Paramus*.¹⁰ 'We blijven tot de veiligheid gegarandeerd is', en er waren 'sporadische acties' ten noorden van de rivier de Litani, zo stelde hij. Hij verdedigde de Israëliëse nederzettingenpolitiek en achtte een Arabisch olie-embargo voor Israël ongevaarlijk, omdat er eigen bronnen waren en betrouwbare leveringen uit Zuid-Amerika en Mexico. De levering van Amerikaanse wapens aan Arabische staten 'zou de kansen op vrede beslist niet vergroten' en hij was dan ook niet erg optimistisch over de kans op een vredesregeling: 'Ik acht het zeer onwaarschijnlijk.' Een jaar later vertrokken Nederlandse militairen naar Zuid-Libanon als onderdeel van een VN-vredesmissie die tot op heden zou duren – de langste ooit.

Decennia later kreeg ik bij een aantal bezoeken aan hetzelfde Libanon in indringende gesprekken mee hoe de veelal door religie gedreven oorlogen het land en zijn inwoners hebben getekend. Religies die alle hetzelfde paradijsverhaal van Genesis delen. Op Genesis volgt het verhaal van de exodus uit Egypte, met daarna nog drie teksten over vooral de tijd van Mozes en de wetten. Gecombineerd vormen ze de 'vijf rollen'

(Pentateuch), ook bekend als de Thora, het begin van de joodse Bijbel. De vijf rollen zouden volgens de traditie zo'n driënhalfduizend jaar geleden door Mozes op schrift zijn gesteld. Ze vormen tevens de eerste vijf boeken van de christelijke Bijbel die in de Romeinse tijd tot stand kwam, en werden daarna in de zevende eeuw in de Koran erkend als de 'Boeken van Mozes'. Ze beginnen met de schepping en het paradijsverhaal, en eindigen met de aankomst van Mozes in het Beloofde Land. Het is een gedeeld verhaal van joden, christenen en islamieten. Met Abraham als gemeenschappelijke aartsvader wordt ook wel gesproken van de drie abrahamitische religies, met circa 3,5 miljard gelovigen goed voor ongeveer de helft van de wereldbevolking. De onderlinge tegenstellingen zijn mede gebaseerd op uiteenlopende interpretaties van het Bijbelse verhaal, zoals de vraag of Adam en Eva wel of niet een erfzonde hebben begaan, en zo ja, of Adam of Eva die zonde beging, of samen. Ook is er bijvoorbeeld de kwestie of Adam al dan niet een profeet was.

De generatie die nu in Libanon belangrijke posities vervult, is met oorlog opgegroeid. De situatie bleef altijd explosief vanwege de aanhoudende buitenlandse bemoeienis met deze gemengde samenleving van naast christenen vooral soennitische en sjiiitische islamieten. Daarbij komt de aanhoudende dreiging van de buurstaat Israël, waar joden de boventoon voeren. Israël was tot 2000 militair aanwezig en viel in 2006 Libanon opnieuw binnen, vechtend tegen de in Zuid-Libanon oppermachtige Hezbollah-beweging, die tot in de hoofdstad Beiroet veel invloed heeft, gesteund door Iran. De tegenstellingen raken ook de reiziger. Gezien de vijandelijke relatie met de buurstaat Israël was het handig Libanon binnen te komen met een tweede zakenpaspoort zonder Israëlische stempels. Alleen zo zou ik ook later kunnen doorreizen naar Syrië.

Militanten van de van oorsprong toch verwante religies hebben Libanon tot hun slagveld uitverkoren. Veel van de lokale bewoners weten daarentegen hoe ze vreedzaam met mensen van verschillende geloofs-overtuigingen kunnen samenleven en overleven. Een stel welgestelde Libanese christenen vertelt me er vol passie over. De christelijke wijk in het noorden van Beiroet is herkenbaar aan het kleinere aandeel van Arabische letters op de straatborden en bijvoorbeeld het minder voorkomen van hoofdoekjes. In het visrestaurant Chez Sami, direct aan de Middellandse Zee, word ik als gast in de geest van de als gastvrij bekendstaande aartsvader Abraham royaal onthaald op heerlijke vis.

Verder staat er een Château Ksara op tafel, een eigen wijnproduct uit Libanon, in het zuidelijkere door Hezbollah beheerste deel van het land een verboden vrucht. Het licht valt regelmatig uit. Maar noodaggregaten doen hun werk zodat het diner probleemloos vervolgd kan worden tot aan de afsluiting met fruit, de kenmerkende Libanese zoete hapjes en Turkse koffie met cognac. Met de combinatie van Franse, Arabische en Ottomaanse ingrediënten is de voortreffelijke Libanese keuken een voorbeeld van de voordelen van vredig samenleven.

Als het vertrouwen is opgebouwd, hoor ik aangrijpende verhalen over familieleden die tijdens de Israëliische bombardementen konden schuilen bij islamitische burens. Voor die burens waren christenen evengoed ‘mensen van het boek’; zo lazen ze onder meer in Koranvers 29:46: ‘Onze God en uw God zijn één’. Gedreven door de ligging aan de zee waren de Feniciërs al breed georiënteerde handelaren, en nog steeds kom je de Libanezen verspreid over de wereld tegen. Zakelijke trekjes, als het graag op tijd beginnen van een vergadering, worden gecombineerd met warme aandacht voor persoonlijke relaties zoals ook bij dit etentje. Al snel krijg ik het gevoel er een paar vrienden bij te hebben.

Steeds weer bouwen de Libanezen hun paradijselijke bestaan opnieuw op en geniet vooral de elite van het rijke leven. Maar het voelt als het dansen op een religieuze vulkaan die elk moment opnieuw tot uitbarsting kan komen. Je moet in deze tikkende tijdbom bepaalde zuidelijke stadswijken en delen van het land mijden. En het is zaak in de goede taxi te stappen om onder meer in de Bekavallei het gevaar van ontvoering te minimaliseren. Met een welwillend oor hoor je in de taxi de nodige verhalen. Rijdend door Beiroet vertelt een taxichauffeur me dat hij met de oplopende spanningen zojuist zijn appartement heeft verkocht en is gaan huren, om niet nog een keer al zijn bezit weg te laten bombarderen. Een andere chauffeur vertelt stoer dat hij tijdens de laatste grote Israëliische aanval doorwerkte en regelmatig zijn motor met koud water koelde om buiten beeld te blijven van hittezoekende raketten. Hoewel het doorgaans rustig is, zeker in de welvarendere delen van Beiroet, is de stad vol met dergelijke verhalen en kun je plotseiling in een explosieve situatie belanden.

Illustratief was een bijeenkomst in Le Royal Hotel in Beiroet, waar in maart 2011 diplomaten en zakenlieden in het Diwan Shahrayar-restaurant bijeenkwamen voor een benefietdiner. Onder het hemelsblauwe met sterren beschilderde plafond luisterden we naar een bevlogen toe-

spraak over een mijneenvrij Libanon. Doel van de bijeenkomst was een inzameling voor de Mines Advisory Group (MAG) die nog steeds een flinke klus had aan het opruimen van explosieven van de oude burgeroorlog. Na het begin van de opstand in Tunesië in december 2010, was in februari 2011 het Egyptische regime van Moebarak gevallen en gingen op 17 maart met de ‘Dag van de Woede’ voor het eerst in Syrië mensen massaal de straat op. Enkele dagen later werd tijdens de mijnbijeenkomst duidelijk dat in Syrië de spanning snel toenam. Een tafelnoot uit dat land werd tijdens het eten gebeld en legde na een kort gesprek onrustig uit net gehoord te hebben dat de grens dicht was en vroeg zich af hoe hij naar zijn gezin kon terugkeren. Anderen speculeerden over het vervolg. Het MAG-project werd daarna extra acuut, omdat binnen enkele maanden een enorme vluchtelingenstroom op gang zou komen en de terreinen voor de opvangcentra vrij van explosieven moesten zijn. Het typeert de Libanese bevolking dat ze met veel particulier initiatief grofweg anderhalf miljoen Syrische vluchtelingen zou opnemen, een kwart van de totale Libanese bevolking. Ook voor de Syrische burens wilden ze wel een tijdje het paradijs op aarde zijn, een enthousiasme dat overigens minder werd toen bleek dat het jaren zou gaan duren.

Vanaf het vliegveld vormt de meerbaansweg Airport Road een soort ingegraven veiligheidskorridor dwars door het minder veilige Zuid-Beiroet naar het stabielere stadshart. Daar loopt langs de kust de *corniche*, een brede boulevard. Het herinnert aan de periode dat Beiroet bekendstond als het ‘Parijs van het Midden-Oosten’. In het centrum is downtown uit het oorlogspuin weer een kleine kern met Parijse allure verzezen. Kloppend hart is de Place de l’Étoile, waarvan de naam herinnert aan het feit dat Libanon samen met buurland Syrië van 1920 tot 1946 onder controle van Frankrijk stond. Frans is nog steeds een belangrijke voertaal en er bleven lang speciale banden bestaan met de Syrische burens die het Franse verleden delen. Aan het stervormige Place de l’Étoile staat het parlamentsgebouw dat uitkijkt op de hoge klokkentoren midden op het plein. Aan de rand ervan pauzeren parlamentsleden en zakenlieden even om op de terrasjes hun zaakjes te regelen. Het met een metalen slagboom afgeschermd centrum is rijk aan luxe winkels en comfortabele terrassen en autovrije zones om te flaneren (afb. 1.3). Alle geloven zijn er welkom.

1.3 Het met een ijzeren slagboom afgesloten nieuwe centrum van Beiroet dat weer het Parijs van het Midden-Oosten wil zijn (foto auteur).

Vlakbij ligt het in 1998 geopende park met de ruïnes van een nederzetting uit de tijd van de Feniciërs, en vooral die uit de latere Romeinse periode (afb. 1.4). Onder leiding van de Nederlandse archeoloog Hans Curvers is vanaf 1995 een groot deel van het gebied onderzocht. Dat gebeurde ter voorbereiding op de aanleg van het park en de omringende bebouwing, een gebied bedoeld om de religieuze tegenstellingen te overbruggen.¹¹ Langs de rand staan onder meer broederlijk naast elkaar de in 2002-2008 gebouwde Mohammad Al-Amin Moskee en de in 1884-1894 gebouwde Sint-Joriskerk, een combinatie die moet bijdragen aan het gevoel van bezinning en vergeving. Aan de andere kant van de moskee ligt de gedenkplaats voor premier Rafik Hariri. Hij was tevens een schatrijke bouwondernemer wiens eigen bouwbedrijf Solidere het alleenrecht had op de wederopbouw van de door oorlog verwoeste stad. Hariri was de drijvende kracht achter de herrijzenis van Beiroet, totdat in 2005 op deze plek een autobom zijn leven beëindigde. Het punt is gemarkeerd met een monument van verwrongen ijzer en langs de weg een overdekte gedenkplaats met bloemen en foto's. Samen met de deels nog gehavende gebouwen is zo voelbaar dat het gevaar in deze stad altijd op de loer ligt. Het is een dreiging die een deel van de bewoners compenseert met een zeer liberale en uitbundige levenswijze in een poging er toch nog een aards paradijs van te maken.

1.4 Het oude centrum van Beiroet in Libanon, het land van de Libanese paradijsceders (foto auteur).

Voor sommigen is het een positieve vorm van verzet tegen de aanhoudende buitenlandse pogingen het leven in Libanon te bederven.

Byblos en de Bijbel

Ruim 50 kilometer noordelijker – in de oudheid een dag varen langs de kust – ligt de havenplaats Byblos, in het Arabisch bekend als Jubail. Het is het Saint-Tropez van Libanon, waar je in de schilderachtige haven gezellig kunt eten, een van de nationale hobby's. De plaatselijke trots is voelbaar bij bijvoorbeeld Pepe Abed, die in zijn visrestaurant door hem opgedoken voorwerpen tentoonstelt, aangevuld met foto's van de vele beroemdheden die in Chez Pepe aten. De claim dat Byblos de oudste nog steeds bewoonde stad ter wereld is, met sporen die zeventuizend jaar teruggaan, past in dit trotse beeld. De plaats is bekroond met de werelderfgoedstatus van de UNESCO. De rijkdom die de handel bracht, droeg bij aan het beeld dat je in Libanon kon leven als in het paradijs op aarde. Het centraal gelegen Byblos, zoals de Grieken het noemden, was lange tijd de belangrijkste handelsplaats aan de oostelijke kust van de Middellandse Zee. Het was een vaste pleisterplaats van de Egyptenaren die er onder meer hun papyrus ruilden voor Libanees cederhout. Van-

af circa 600 voor Chr. verkregen de Grieken er zo hun papyrus, die ze 'biblion' noemden, wat vervolgens 'geschrift' en 'boek' ging betekenen. Dat is uiteindelijk in het Latijn overgenomen als *biblia*, waaruit naar wordt aangenomen het woord Bijbel ontstond, een relatief jonge term.

Byblos, waar je naast moskeeën ook bijvoorbeeld de oude Johanneskerk kunt bezoeken (fotokatern fig. 1), is een passende plek om stil te staan bij het ontstaan van de Bijbel. Anders dan vaak gedacht, is de Bijbel een relatief laat en divers verschijnsel. Volgens de meeste tradities van de abrahamitische religies was het Mozes die na de uittocht uit Egypte met een goddelijke ingeving de toen bekende verhalen op schrift stelde. Het begon met de schepping en het paradijs, en kwam via Abraham uiteindelijk uit bij de tijd van Mozes zelf. De tien geboden en religieuze voorschriften maakten er deel van uit. In de begintijd werd de tekst op boekrollen van dierenvel geschreven. Daarvan was de omvang beperkt, zodat een handzame rol bijvoorbeeld alleen het verhaal van Genesis kon bevatten. De eerste vier rollen vormden een doorlopend geheel, terwijl Deuteronomium (letterlijk 'de tweede wet') als vijfde rol een en ander nog een keer in een lange rede van Mozes samenvatte. Samen vormen ze de Thora ('De Wet'). Passend in de oude traditie van de boekrol, heeft deze Thora nog steeds de vorm van een boekrol die vaak wordt bewaard in een speciale Thorahouder. Daarin passen de vijf teksten: Genesis, Exodus, Leviticus, Numeri en Deuteronomium.

Toen de joodse teksten stapsgewijs werden uitgebreid met teksten van de profeten en andere geschriften zoals psalmen en wijsheidsteksten, werden die in aparte boekrollen vastgelegd. Het oudste bekende voorbeeld daarvan is het werk van de profeet Jesaja, dat is bewaard in de enige bijna complete Dode Zeerol. Deze ruim 7 meter lange rol is geschreven tussen 150 en 100 voor Chr. en ligt nu veilig opgeborgen in de Schrijn van het Boek, naast het Israël Museum in Jeruzalem (afb. 1.5). Tussen de Dode Zeerollen bevinden zich nog enkele oudere, kleine fragmenten van boekrollen die tot een eeuw ouder kunnen zijn. Uit de tijd daarvoor is tot nu toe niets van de heilige teksten bewaard gebleven.

Terwijl traditionele Bijbelwetenschappers veronderstellen dat de Thora zo'n driënhalfduizend jaar geleden ontstond in de tijd dat Mozes geleefd zou hebben, stellen andere onderzoekers dat de tekst zoals we die kennen niet veel ouder is dan de oudste snippers van de Dode Zeerollen. In die visie bestonden er daarvoor hooguit bepaalde tekstde-

1.5 De beroemde Jesaja-rol met onder meer een beschrijving van het paradijs, geopend bij Jesaja 40:2. Sinds kort digitaal af te rollen op <http://dss.collections.imj.org.il/isaiah> (Schrijn van het Boek in Jeruzalem, foto Nationaal Archief).

len zoals de psalmen en bijvoorbeeld stukken van het paradijsverhaal. Die opvatting wordt gedeeld door een aantal gelovige Bijbelgeleerden die menen dat een stapsgewijs ontstaansproces evengoed door God gestuurd kan zijn, met ruimte voor het idee dat bepaalde delen slechts door mensen aanvullingen zijn.

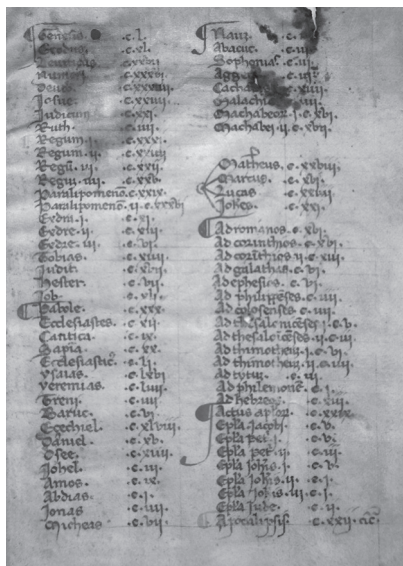
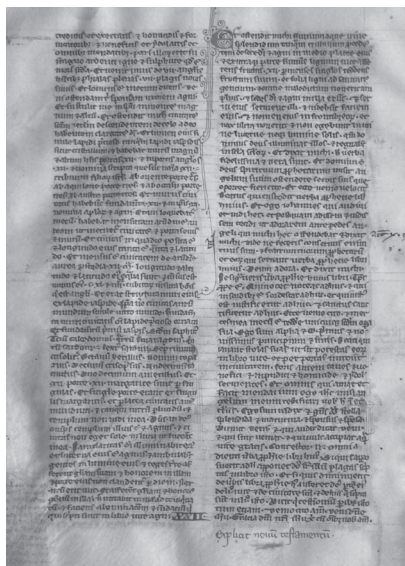
Euwenlang vormden de joodse heilige geschriften een bibliotheek van een reeks aan één kant beschreven boekrollen. Deze collectie werd de Tenach genoemd. Die verzameling rollen werd pas later één document met de komst van de codexvorm, het boek met ruimtebesparend aan twee kanten beschreven bladzijden. Daarmee werd het mogelijk het geheel in één document te bundelen, door wetenschappers vanwege de taal de ‘Hebreeuwse Bijbel’ genoemd. In de begintijd waren dat loodzware, onhandzame boekwerken. Er ontstond het gebruik de voormalige rollen aan te duiden als ‘boeken’ zoals het ‘Bijbelboek Genesis’. De Bijbel was ook zo gezien een kleine draagbare bibliotheek, maar dan in één codex.

De oudste bewaard gebleven vrij complete voorbeelden van de Hebreeuwse Bijbel zijn relatief jong en dateren uit de negende eeuw na Chr. Circa vijf eeuwen ouder – uit de vierde eeuw na Chr. – zijn enkele

nagenoeg volledige codices met de Griekse vertaling van de Hebreeuwse Bijbel. Deze zogeheten Septuagint is volgens de traditie gemaakt voor joden in Egypte die beter Grieks dan Hebreeuws spraken, en werd zeer invloedrijk. De verloren geraakte oudste Bijbels waren waarschijnlijk nog enkele eeuwen ouder, omdat al in de tweede eeuw na Chr. in toenemende mate codices werden geproduceerd. Daarvan resteren alleen fragmenten met dubbel beschreven bladen papyrus.

Het grootste onderlinge verschil tussen de Bijbelversies zit in de aanvullingen. In de christelijke Bijbel werden daarin een aantal andere keuzes gemaakt dan bij de Hebreeuwse Bijbel. En dit 'Oude Testament' werd aangevuld met de evangeliën – het levensverhaal van Jezus – plus vooral brieven van zijn eerste volgelingen zoals Paulus, samen het Nieuwe Testament vormend. De christelijke Bijbel met de combinatie van het Oude en Nieuwe Testament is zodoende een stuk dikker dan de joodse versie, met per christelijke stroming kleine verschillen. Terwijl de Hebreeuwse Bijbel 24 boeken telt, waren dat er bij de katholieke Bijbel al 46 en bij de oosters-orthodoxe Bijbel 53, wat in de protestantse Bijbel werd teruggebracht tot 39, alle aangevuld met het Nieuwe Testament als laatste boodschap met het hoogste gezag. Al deze Bijbelvarianten zullen hierna voor het gemak onder de algemene term 'Bijbel' en 'Bijbels' worden gevat. In de islam zijn de eerste vijf boeken van Mozes erkend, de joodse Thora. De Koran is een latere, aan de profeet Mohammed geopenbaarde aanvulling, daarop.

De christelijke Latijnse Bijbels kregen pas aan het eind van de twaalfde eeuw hun huidige vormgeving. Stapsgewijs werden de Bijbelboeken op de huidige wijze in ongeveer even lange hoofdstukken ingedeeld, met overigens naar zal blijken een onjuiste overgang naar het paradijsverhaal.¹² De hoofdstukken kregen de nog steeds gehanteerde nummering, waarna later nummers voor de versregels werden toegevoegd. Dat was het begin van het nog steeds toegepaste systeem met boven aan de bladzijden de hoofdstuknamen en in Romeinse cijfers de nummering (afb. 1.6). Dat maakte tekstverwijzingen mogelijk zoals 'Genesis 2' (tweede hoofdstuk van het 'boek' Genesis) en nog specifiekere Genesis 2:2 (de tweede versregel van dat hoofdstuk). Ook verschenen in de dertiende eeuw voor het eerst kleine draagbare zakbijbels, geschreven op zeer dunne vellen met kleine letters, met achterin voor het eerst indexen met het aantal hoofdstukken per boek (afb. 1.7).

1.6 Het slot van het laatste Bijbelboek Openbaring met de beschrijving van het hemelse paradijs. Dertiende-eeuwse zakbijbel. Rechts, onder de linkerkolom, het laatste hoofdstuknummer XXII.

1.7 Zeldzaam voorbeeld van een dertiende-eeuwse inhoudsopgave van een zakbijbel, met links de eerste kolom die begint met Genesis, met erachter het aantal capita (hoofdstukken). Uitzonderlijk is dat drie boeken van Ezra waren opgenomen.

Behalve de aanduiding Bijbel, biedt Byblos voorbeelden van het oerschrift waarin de oude verloren gegane boekrollen waren geschreven. In 1923 is in Byblos de sarcofaag gevonden van de Fenicische heerser Ahiram; een replica is te zien in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel, het origineel in het Nationaal Museum in Beiroet.¹³ Zijn prachtig versierde doodskest bevat de oudste lange inscriptie in Fenicisch schrift die tot nu toe bekend is, gedateerd rond de tiende eeuw voor Chr. Inmiddels is duidelijk dat de oorsprong ligt in een bijna vierduizend jaar oud beeldschrift met plaatjes die de klank van de letters aangaven. Onze westerse letters bevatten daar nog zeer herkenbare sporen van, wat ook geldt voor moderne Hebreeuwse letters en een aantal Arabische. Zo gaat onze letter O terug op het vroeger ronde symbool voor oog, herinnert de H herkenbaar aan het teken voor hekwerk en de L aan een kromstaf. Mogelijk was de verloren gegane oerversie van het paradijsverhaal in dergelijk beeldschrift vastgelegd.

Het is een van de fluisteringen uit ons oer-verleden.

Tot slot illustreert de religie van de Feniciërs – vooral bekend dankzij schrijver Philo van Byblos (ca. 64-141 na Chr.) – de vroege verspreiding van versies van het paradijsverhaal.¹⁴ Oude religieuze teksten van de Feniciërs bevatten overeenkomsten met het paradijsverhaal van Genesis, zo hebben de Nederlandse onderzoekers Marjo Korpel en Johannes de Moor onlangs uitvoerig beschreven. Daarin komt een scheppingsverhaal voor met onder meer een eerste man en vrouw, en net als in Genesis later de stichting van de eerste stad, in dit geval uiteraard Byblos. Het werk is slechts in fragmenten overgeleverd en wijkt deels af van via andere weg overgeleverde passages.¹⁵ Desondanks zijn er overeenkomsten met ruim drieduizend jaar oude kleitabletten waarin hetzelfde verhaal al doorklinkt. Die teksten gaan circa duizend jaar verder terug in de tijd dan de oudste snippers van de Hebreeuwse Bijbel.

Het gaat om beschreven kleitabletten uit de Syrische kustplaats Ras Shamra, het oude Ugarit, in rechte lijn circa 170 kilometer ten noorden van Byblos. Deze oude plaats ging rond 1190 voor Chr. bij een brand ten onder, waarbij onbedoeld een groot aantal kleitabletten door de hitte werd gebakken en bewaard bleef. Een verhaal op twee kleitabletten die zijn opgegraven in een priesterbibliotheek uit de periode kort ervoor, noemt, vergelijkbaar met Adam, als eerste man Adammu, eveneens vergezeld door een vrouw, en al snel gehinderd door een kwade slang.¹⁶ Op andere onderdelen wijkt het verhaal overigens sterk af van de versie in Genesis.

Een oeroude Koran met Adam en de paradijs tuin

Passend in de handelsgeest van de Feniciërs werd Beiroet een centrum voor de handel in oudheden. Zo verscheen in 2003 na de plundering van het oudheidkundig museum van Bagdad (het Nationaal Museum van Irak), vrij snel een aantal geroofde voorwerpen op de Libanese antiekmarkt. Al veel eerder kocht de Nederlandse diplomaat Jorissen in de periode 1974-1979 in Beiroet een zeer oud Koranhandschrift, sinds 1979 eigendom van de Leidse Universiteitsbibliotheek.¹⁷ Het is een dubbelblad met aansluitend los blad, met op de zes bladzijden de zeventiende soera vanaf vers 40 tot en met het afsluitende vers 110. Naar sinds kort bekend is, gaat het om een van de oudste Korans ter wereld met passages over onder meer Adam en de Tuinen van het paradijs.

Zodoende illustreert het hoe de abrahamitische religies het paradijsverhaal en andere vroege Bijbelverhalen delen.

Het dubbelblad geeft het zeldzame gevoel oog in oog te staan met een opengeslagen exemplaar uit de allereerste beginperiode van de Koran waarvan sommige wetenschappers meenden dat deze toen nog niet op schrift was gesteld (afb. 1.8). De beschadigde randen en vlekken passen bij de respectabele leeftijd. Arabisch leest van rechts naar links, herkenbaar aan de strakke kantlijn aan de rechterkant van elke bladzijde. En het lezen begint ‘achter in’ het boek, overigens mijn eigen onjuiste aanduiding die me doet beseffen dat ik een en ander door mijn eigen westerse bril bekijk. Enig verschil is dat een Arabisch boek met de rug aan de rechterzijde wordt neergelegd en dan van links naar rechts wordt opengeslagen.

Een dichtgenaaid scheurtje illustreert dat het kostbare perkament de moeite van reparaties waard was. Gezien het aantal verzen per bladzijde, telde deze Koran oorspronkelijk iets minder dan zeshonderd bladzijden.¹⁸ De tekst bevat Bijbelse passages over onder meer Adam, Noach, Mozes, de exodus, de psalmen en de ‘Tuinen van het paradijs’

1.8 Opengeslagen deel van een van de oudste Korans ter wereld met op deze twee bladzijden soera 17:51-72, onder meer verwijzend naar Adam, de kinderen van Adam en de psalmen van David (Universiteitsbibliotheek Leiden, Or 14.545a, f. 2v-3r).

en toont zo de samenhang van de islam met het jodendom en christendom.

Van de eerste generatie Korans zijn tot nu toe geen complete exemplaren teruggevonden. Er is zelfs gesuggereerd dat ze nooit hebben bestaan en de tekst pas lange tijd na de dood van Mohammed op schrift is gesteld. Volgens de traditie verscheen al rond het jaar 650 na Chr. de eerste geautoriseerde Koran, circa twee decennia na de dood van de profeet in 632. Maar de oudste bewaard gebleven getuigen waren korte Korancitaten op de in 692 gereed gekomen Rotskoepel in Jeruzalem, en een gouden munt uit 696/697. Er bestonden wel fragmenten van Koranboeken die op basis van het vroege schrifttype als zeer oud werden aangemerkt, maar een harde datering ontbrak. Daar de Koran voor islamieten een heilig boek is, zijn maar zelden monsters genomen om een zogeheten koolstofdatering toe te passen. Bovendien waren de marges van deze dateringen lange tijd vrij ruim en onderwerp van discussie. De laatste jaren is de techniek echter verfijnd. Het Leidse fragment trok in 2014 veel aandacht toen een koolstofdatering wees op een ontstaan in de decennia direct na 650, dus in de fase waarin volgens de traditie de eerste complete Koranteksten zijn verspreid.¹⁹

De expansieve jonge islam veroverde naast grondgebied in de Perzische invloedssfeer, vooral stukken van het christelijke Byzantijnse Rijk en zette zich daar het sterkst tegen af. Het Leidse tekstfragment geeft voorbeelden van de kritiek die islamieten te horen konden krijgen, en het antwoord dat de islam daarop te bieden heeft. Zoals rechts bovenin, de eerste regel van het opengeslagen blad in vers 51 in het Arabisch: ‘Dan zullen ze zeggen: “Vertel, wie zal ons dan doen herleven?”’ Antwoord: “Hij die u de eerste maal heeft geschapen.” Dan zullen ze tegen u het hoofd schudden en vragen: “Wanneer zal dit gebeuren?”’ Antwoord: “Waarschijnlijk is het bijna zover.”

Bewaard is een groot deel van de zeventiende soera, ook bekend als ‘De Nachtreis’. Deze nachtreis (*al-Isra*) is een kernelement in de islam en de belangrijkste inspiratiebron voor het soefisme, een mystieke traditie die wortelt in de vroege islam. De soera begint met een verwijzing naar de reis die Mohammed maakte van ‘De heilige moskee’ naar de ‘Verre Moskee’. De eerste is naar algemeen wordt aangenomen die van Mekka, waar deze soera volgens de traditie is geopenbaard. De Verre Moskee wordt vaak gelezen als de moskee in Jeruzalem. Hoewel Jeruzalem niet als zodanig wordt genoemd, verwijst de soera naar de ‘kinderen van

Israël'. Dat verband was een wezenlijk gegeven voor de daar tegen het eind van de zevende eeuw door de islamieten op de Tempelberg gebouwde Rotskoepel. Die maakte daarmee Jeruzalem ook voor de islam tot een heilige stad, zoals eerder al voor joden en christenen.

'Wij gaven Mozes het Boek en maakten het tot een richtsnoer voor de kinderen van Israël' valt op het oude Koranblad in het Arabisch te lezen. Daarbij lijkt het meervoud 'Wij' niet te passen bij een enkele God. Dat wordt gelezen als een Arabische aanduiding van de verhevenheid van Allah. In het Leidse Koranfragment komen naast Mozes zelf ook andere personen uit zijn boek naar voren, zoals Noach en de ark. En 'aan David hebben Wij Zaboer (de Psalmen) geschonken' staat wat verderop, verwijzend naar het psalmenboek. Adam komt in de soeratekst eveneens aan bod en diens 'kinderen van Adam'. Vervolgens is het tijd voor Mozes, de plagen, de verdronken farao en de exodus. Tegen het eind van de soera verschijnen de Tuinen van het paradijs. Daarbij is de Koran nadrukkelijk bedoeld als een aanvulling op de boeken van Mozes, en niet als complete herhaling daarvan. Met deze verwijzende opzet was het geen probleem dat de bekend veronderstelde verhalen over bijvoorbeeld het paradijs en de slang slechts kort worden aangestipt.

Na de nachtreis bracht de engel Gabriël (Djibriel) Mohammed naar de zeven hemelen, een tocht bekend als de 'ladder' (*miraj*). Volgens de traditie ontmoette hij in de eerste hemel Adam, en daarna onder meer nog Mozes en Jozef en uiteindelijk in de zevende hemel Abraham. Vanaf daar keerde Mohammed terug naar Mekka; hij wist nu hoe het hemelse paradijs eruitzag. Eerder maakte Jezus volgens de evangeliën ook vanuit Jeruzalem zijn hemelvaart, en wel vanaf de naast de Tempelberg gelegen Olijfberg, een gebeurtenis waar de Koran kort naar verwijst.²⁰ Het hemelse paradijs speelt in de islam een grote rol en wordt in verschillende soera's beschreven. Het past in een ontwikkeling waarin naast het idee dat de mens ooit was geschapen in het paradijs, het idee opkwam dat de mensheid ook weer zou eindigen in een dergelijke omgeving. Beelden van het hemelse paradijs zeggen daarom vaak tevens iets over de voorstelling die men zich maakte van het eerste aardse paradijs. Dat geldt eveneens voor plaatsen waar men in bijvoorbeeld paleistuinen en binnenplaatsen zelf een aards paradijs probeerde te creëren.

Doordat diplomaat Jorissen nog een los vervolgbld van dezelfde Koran wist te bemachtigen, is de rest van de soera tot bijna de laatste regel bewaard. Daarin wordt fijntjes opgemerkt dat Allah geen zoon

heeft omgebracht en niet zo zwak is dat hij een helper nodig heeft. Het is een duidelijke afwijzing van het christelijke idee dat Jezus als zoon van God op aarde verscheen en door Gods wil werd gekruisigd, volgens christenen om zo een deel van de van Adam en Eva geërfd zonden weg te nemen. Dit slot van de soera geeft tevens aan dat de Koran in gedeelten is geopenbaard. Dat past in het beeld dat de tekst van de Koran vanaf het jaar 610 in fasen aan Mohammed in het Arabisch werd overgedragen. Boodschapper was dezelfde engel Djibriel (Gabriël), waarna Mohammed de openbaring mondeling doorgaf. Zoals gebruikelijk in die tijd, hielp de poëtische vorm om de letterlijke tekst te onthouden.

Vanwege deze mondelinge overlevering, was het geen probleem dat de profeet zelf analfabeet was, zoals de Koran in soera zeven aangeeft. Volgens de breedst gedragen traditie bestond er nog geen integraal opgeschreven tekst toen Mohammed in 632 vrij onverwacht overleed. Pas de derde kalief Oethman zou na zijn aantreden in 644 na Chr. het initiatief hebben genomen tot het samenstellen van een integrale eenheidstekst met de nu bekende 114 hoofdstukken (soera's). De basistekst was gebaseerd op de uit het hoofd geleerde teksten en losse passages die wel waren vastgelegd. Het resultaat was de zogeheten Codex van Oethman, die aanvankelijk in Medina werd bewaard. Daarbij gaf Oethman de opdracht afwijkende teksten te vernietigen en stuurde hij kopieën van zijn versie naar belangrijke plaatsen als Damascus, Basra, Kufa en volgens sommige bronnen ook Mekka. Daar dienden ze als voorbeeld voor andere kopieën. In de middeleeuwen werd regelmatig naar deze eerste 'basis'-Korans verwezen, maar inmiddels zijn ze buiten beeld geraakt.

Wat van deze eerste Korans nog bekend is, zijn oude getuigenissen met verwijzingen naar details, zoals de opvallend grote letters die ook het Leidse exemplaar kenmerken. Deze heeft nog meer zeer oude kenmerken. De tekst is met deels bruin geworden inkt geschreven in het zogeheten Hijazi-schrift, het oudste Koranschrift. Het lijkt tot het eind van de zevende eeuw de norm te zijn geweest, totdat het werd vervangen door het hoekige Koefi-schrift. Bij de hoge ouderdom van de Leidse Koran past verder dat de regels zonder onderbreking achter elkaar zijn geschreven. Pas later heeft iemand met aparte tekens de scheiding tussen de verzen aangegeven. In het zeer oude verkorte schrift zijn de meeste letters niet aan elkaar geschreven, zoals bij het latere vloeiende Arabische schrift wel het geval is. Op de bladen zijn later enkele kleine

correcties aangebracht. Na het nieuws over dit Leidse fragment trok in 2015 een C14-datering van een kleiner fragment van de universiteit van Birmingham de aandacht. Uitgevoerd in hetzelfde zeldzame Hijazi-schrift bleek het mogelijk nog ouder te zijn.

In deze en andere vroege Korans ontbreken de meeste korte klinkers nog. Het is alsof we bijvoorbeeld tegenwoordig Adam als ‘dm’ zouden schrijven. Het onderscheid tussen bepaalde medeklinkers bestaat evenmin. Dat past bij de begintijd waarin de Koran nog veel uit het hoofd werd opgelezen en de geschreven tekst vooral een geheugensteun was, zoals de noten van een muziekstuk. Dat was daarvoor ook het geval in het oorspronkelijk in het Hebreeuws geschreven Oude Testament, waaronder het paradijsverhaal. Nadeel van dit systeem is dat zonder kennis van de oorspronkelijke tekst, de lezing niet altijd eenduidig is, en daarmee een bron voor de nodige discussies.

Een waarschijnlijk Libanese christen trok veel aandacht toen *Newsweek* in 2002 verwees naar zijn al in 2000 onder de schuilnaam Luxenberg gepubliceerde boek. Daarin wordt gesteld dat de Koran oorspronkelijk in een Arabisch-Syrische mengtaal is geschreven en pas in tweede instantie in het Arabisch, volgens veel islamieten dé heilige taal. In het Arabisch-Syrisch zou de belofte van het hemelse paradijs onder meer luiden: ‘En Wij zullen hen laten uitrusten onder voortreffelijke druiven’. Volgens Luxenberg werd dat pas later de passage die menig zelfmoordterrorist lokt: ‘Wij zullen hen met schone meisjes die grote, mooie ogen hebben, verenigen’. In reacties stelden Koranwetenschappers dat het slechts een hypothese is, omdat geen hard bewijs voor de Arabisch-Syrische achtergrond wordt geleverd. Ze onderstreepten dat de in het Arabisch geschreven Koran zich niet goed in een andere taal laat vatten, zodat vertalingen slechts als ‘interpretaties’ worden gezien. Dat geldt ook voor de op deze reis gebruikte Nederlandse Koranvertaling van Leemhuis.²¹

De verdwenen ceder

Mijn bezoek aan Libanon sluit ik af met een tocht naar de Libanese bergen van de ceder, een bijna 160 kilometer lange bergrug evenwijdig aan de kust. Vanuit het drukke Beiroet stijg ik met de Teleferique in negen minuten op naar een rotspunt op 650 meter boven de zeespiegel. De kabelbaan eindigt bij Onze-Lieve-Vrouw van Harissa, een kathedraal

bij een reusachtig Mariastandbeeld op de Harissaberg. Terwijl ik opstijg naar hogere sferen, bieden de vierpersoons cabines een prachtig uitzicht over de stad en de Middellandse Zee. Boven brengt een taxi me de bergen in. De rit eindigt na 60 kilometer op 1550 meter hoogte in Faqra. In dit berggebied, dat in het voorjaar nog besneeuwd is, liggen langs de weg resten van een klassieke tempel van de Griekse god Adonis, verwant aan de Fenicische god Tammuz die met 'Heer' (*Adon*) werd aangesproken. In het Hebreeuws betekent het ook 'meester' of 'heer'. In de Hebreeuwse Bijbel wordt God dan ook soms aangeduid als 'Adonai' ('Heer'). Volgens de Grieks-Romeinse schrijver Plutarchus werd Adonis in Byblos in verband gebracht met Osiris, de god van de Egyptenaren met wie veel handel werd gedreven. Het illustreert de verwevenheid tussen de verschillende geloven.

De bergtoppen verdwijnen in de laaghangende wolken en het deels besneeuwde landschap is kaal zonder enig spoor van het cederwoud. Een stuk noordelijker in Libanon, op 40 kilometer van Byblos, rest nog een klein plukje in het bij plaatselijke christenen geliefde 'Bos van de ceders van God'. Sommige ceders met een diameter tot 7 meter zijn rond de tweeduizend jaar oud, passend bij het beeld van het eeuwige leven. Maar met circa driehonderd bomen kan het niet echt een woud worden genoemd. Het is een vroeg voorbeeld van door de mens verwoeste natuur.

Al met al is er in Libanon weinig over van het paradijselijke cederwoud. Ook in de oudheid was het eerder een soort surrogaatparadijs dat zijn reputatie vooral ontleende aan de zoete geur en uitzonderlijke sterkte van het cederhout. Het was waarschijnlijk niet voor niets dat de Mesopotamische held Gilgamesj na zijn bezoek aan dit woud, bij zijn tweede expeditie naar een andere onbekende plaats ging in de hoop daar het ware paradijs te vinden. Reden om door te trekken naar Damascus. Daar zou de 'poort naar het paradijs op aarde' liggen.

Terug in Beiroet stopt de taxi bij mijn hotel dat onder meer met een slagboom beschermd is tegen een aanslag. En ook mijn taxi wordt goed gecontroleerd voordat ik kan uitstappen. Na het avondeten maak ik me gereed voor het vertrek. De volgende dag ga ik richting Damascus, naar ik later pas zou weten enkele maanden voordat in 2011 daar de allesvernietigende oorlog zou losbarsten.

EEN REISVERSLAG VAN EEN ZOEKTOCHT DIE AL DUIZENDEN JAREN DUURT

Al eeuwenlang zijn avonturiers en zinzoekers op zoek naar het paradijs. Tom Buijtenorp treedt in de voetsporen van de Mesopotamische held Gilgamesj en de oude Egyptenaren, die bijna vijfduizend jaar geleden al op ontdekkingsreis gingen naar de precieze plek ervan. Aan de hand van eeuwenoude bronnen, zoals de Dode Zeerollen, recente wetenschappelijke inzichten en bezoeken aan verre landen neemt hij de lezer mee op een avontuurlijke zoektocht. Al reizend observeert de auteur hoe het oude paradijsverhaal doorwerkt in het heden, waardoor deze reis minstens zo belangrijk is als de bestemming.

Tom Buijtenorp is onderzoeker en auteur. Hij is oud-journalist van *NRC Handelsblad* en *Quote*, en promoveerde in 2010 op de vergeten Romeinse stad Forum Hadriani. Buijtenorp heeft een grote fascinatie voor vergeten historische plaatsen, de cold cases van de archeologie. Eerder verschenen van zijn hand de succesvolle boeken *Het jaar 117* en *Caesar in de Lage Landen*.

‘Buijtenorp combineert bronkritiek, archeologie, numismatiek (muntkunde) en speurwerk te velde om een zo nauwkeurig mogelijk beeld te schetsen van Caesars tijd in de Benelux.’

– *NRC Handelsblad* over *Caesar in de Lage Landen*

Uitgeverij Omniboek

WWW.OMNIBOEK.NL

NUR 683

ISBN 978 94 0191 560 1

9 789401 915601